

mgr Anna Moroz

Instytut Socjologii

Uniwersytet w Białymstoku

Streszczenie rozprawy doktorskiej „Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu”. Studium pamięci i postpamięci napisanej pod kierunkiem dr hab. Małgorzaty Bieńkowskiej, prof. UwB i dr Karoliny Radłowskiej.

Pamięć ma dla mnie wymiar polimorficzny i polisemiczny. Uznaję, że reprezentuje wielość współegzystujących rzeczywistości społecznych, które nieustannie negocjują swoje miejsce w przestrzeni społecznej. Niniejsza rozprawa poświęcona jest właśnie jednej z takich rzeczywistości, a dokładnie konstruowaniu i funkcjonowaniu społecznego świata pamięci w oparciu o trudne doświadczenie historyczne z grupowej przeszłości. Odwołuję się w tym miejscu do prawosławnej społeczności w Polsce i pamięci dotyczącej wydarzenia, które w grupie tej funkcjonuje pod nazwą „Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu¹”. Wskazuję na nazwę zwyczajową, ponieważ oficjalna nazwa operacji, której niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych było częścią, to akcja polonizacyjno-rewindykacyjna. Jest to również powód, dla którego zwrot „Akcja burzenia cerkwi” w tytule niniejszej pracy ujmuję w cudzysłów.

Wydarzenie, do którego nawiązuję, miało miejsce w ciągu kilku letnich miesięcy w 1938 r. Stanowi ono więc pewien „epizod” – tak w kontekście wspomnianej akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej, jak i na tle skomplikowanych relacji w całym okresie międzywojnia na linii państwo-prawosławna mniejszość wyznaniowa oraz „wschodnie” mniejszości narodowe i etniczne, w tym mniejszość ukraińska. Uwidacznia się to zwłaszcza u schyłku II Rzeczypospolitej. Wówczas, w ramach akcji polonizacyjno-rewindykacyjnej prowadzonej przy wsparciu ówczesnych rządzących i wojskowych, na terenie Chełmszczyzny i południowego Podlasia zniszczono ponad sto prawosławnych obiektów sakralnych. Wydarzenie to było, a poniekąd wciąż jest, historią trudną i problematyczną dla członków

¹ Region określany „południowym Podlasiem” odnosi się w opisywanym przypadku do północnej części współczesnego województwa lubelskiego z miastem Biała Podlaska.

prawosławnej społeczności oraz instytucji Kościoła prawosławnego w Polsce², a jego następstwa widoczne są w wymiarze społecznym, kulturowym, religijnym czy materialnym. Dzieje się tak również dlatego, że budownictwo sakralne jest szczególnym typem kultury materialnej i materialnego wytworu – świątynie są miejscem kultu religijnego, jak również ośrodkami integrującymi lokalną społeczność³. Co więcej, obiekty sakralne symbolizują także obecność i zakorzenienie danej społeczności w krajobrazie kulturowym. Stają się przez to również elementem lokalnej tradycji i zbiorowej tożsamości. Ich architektura oraz wyposażenie w dużym stopniu są odbiciem historycznej przeszłości. Tworzą jeden z punktów odniesienia identyfikacji z grupą, stanowią centrum życia religijnego na danym obszarze. Sama parafia funkcjonuje nie tylko w rzeczywistości religijnej, ale także społecznej⁴.

Niniejsza rozprawa będąca w istocie analizą z zakresu *case study*, składa się z kilku części przyporządkowanych różnym wymiarom. Pierwsze dwa rozdziały obejmują wymiar teoretyczny, który ma na celu określenie ram teoretycznych badanego zjawiska. W związku z tym w rozdziale pierwszym i drugim poruszam zagadnienia dotyczące pamięci zbiorowej, postpamięci oraz zbiorowej traumy. Są one głównym punktem moich rozważań i refleksji naukowej. Tematy te są przede mną poruszane w obrębie wielu dyscyplin naukowych: socjologii, historii, filozofii, psychologii, genealogii oraz innych przyporządkowanych naukom społecznym i szeroko pojmowanej humanistyce, a także wykraczającym poza nie – jak w przypadku epigenetyki⁵. Prezentując wiele perspektyw, skupiam się na społecznym oraz zbiorowym charakterze zjawisk, a także związanych z nimi procesów.

W trzecim, relatywnie najkrótszym rozdziale, przedstawiam specyfikę polskiej pamięci i przemiany zachodzące w jej obrębie, ze szczególnym uwzględnieniem procesu demokratyzacji pamięci i jego przebiegu w warunkach polskich. Część ta służy również ukazaniu relacyjności w stosunku do pamięci mniejszościowych, jednocześnie pamięci te

² W pracy używam zamiennie terminów Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, w skrócie PAKP (oficjalna nazwa), Kościół prawosławny w Polsce i Cerkiew prawosławna.

³ Abel, abp. (2010b) *Słowo wstępu*. W: *Ślady przeszłości. Historia i teraźniejszość prawosławia na południowo-zachodnim Podlasiu w świadomości społecznej*. A. Bobryk, I. Kochan (2010). Siedlce: Siedleckie Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne „Brama”, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, s. 5.

⁴ Bobryk Adam, Kochan Izabela (2010) *Ślady przeszłości. Historia i teraźniejszość prawosławia na południowo-zachodnim Podlasiu w świadomości społecznej*. Siedlce: Siedleckie Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne „Brama”, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, s. 7-8.

⁵ Zbadanie tego zagadnienia wykracza poza kompetencje socjologa, ponieważ wymaga posiadania narzędzi pozasocjologicznych i dotyczy wymiaru nieświadomości. Pomimo tego, w części teoretycznej konieczne wydało mi się zaakcentowanie istnienia również tego wymiaru jako rodzaju „zapisu biologicznego”, który według mnie koresponduje z pamięcią o traumie w wymiarze społecznym.

pozycjonując. W efekcie część tą można również traktować jako wprowadzenie do problematyki pamięci w kontekście prawosławnej społeczności w Polsce i prowadzonych badań.

Czwarty rozdział jest poświęcony historycznemu wymiarowi wydarzeń, do których odwołuję się w sferze memorialnej. Perspektywa historyczna pozwala „zaprezentować” wydarzenie oraz je ukontekstować, tj. osadzić w kontekście historycznym. W części tej przybliżam realia dwudziestolecia międzywojennego ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji mniejszości narodowych i religijnych oraz prowadzonej wobec nich polityki. Jest to wstępem do opisanego przyczyn, przebiegu oraz bezpośrednich skutków niszczenia prawosławnych obiektów sakralnych w II RP. Wymiar historyczny w tym przypadku jest swego rodzaju „aspektem wyjaśniającym zastygłą rzeczywistość społeczną”⁶, a odwołanie do niego jest również „pretekstem” do omówienia użyteczności perspektywy historycznej w badaniach socjologicznych oraz relacyjności socjologii i historii na gruncie socjologii historycznej i historii społecznej.

W kolejnym, piątym rozdziale przedstawiam metodologię badań dotyczących pamięci wydarzeń z 1938 r. wśród prawosławnej społeczności. W części tej opisuję przedmiot i cel badań, problemy badawcze, a także metody i techniki pozyskiwania i analizowania materiałów. Ponadto, rozdział ten poszerzyłam o opis kształtowania i przebiegu procesu badawczego oraz zarysowanie problematyki z zakresu badania grup mniejszościowych przez badaczy do nich przynależących.

Rozdział szósty stanowią wnioski z badań. Poświęcony jest on pogłębionej analizie pamięciowych narracji przy jednoczesnym ukazaniu występujących postaw, tendencji, stosunku do opisywanej historii i znaczenia, jaka jest jej przypisywana. Powyższe dotyczy świadków opisanych wydarzeń, hierarchów Kościoła prawosławnego w Polsce, a także liderów i przedstawicieli młodego pokolenia osób prawosławnych. Zestawienie tych narracji daje pewien ogólny obraz na kształt pamięci pewnej określonej części prawosławnej społeczności w Polsce, uwzględniając różne jej wymiary w postaci pamięci autobiograficznej, oficjalnej czy potocznej. W tej części skupiam się również na prawosławnym dyskursie medialnym wokół opisanego wydarzenia, a także praktykach upamiętniających i procesie transmisji pamięci.

⁶ Głowacka-Grajper Małgorzata (2016) *Transmisja pamięci. Działacze „sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 81.

Siódmy rozdział dotyczy społecznej nieświadomości opisywanej historii oraz przyczyn determinujących ten stan. W części tej szczególną uwagę zwracam na czynniki o charakterze endogennym – takie, których źródeł należy szukać w prawosławnej społeczności, i egzogennym, a więc zewnętrzne wobec niej.

Zwieńczeniem pracy jest zakończenie, w którym na podstawie zaprezentowanych wyników badań, staram się odpowiedzieć na pytanie, czy pamięć prawosławnej społeczności o opisywanym wydarzeniu można przyporządkować kategorii pamięci traumatycznej.